

НОМІНАТИВНІ Й СЕМАНТИЧНІ СТРУКТУРИ ДІЄСЛІВНИХ МІЖМОВНИХ ОМОНІМІВ

/групи відносних дієслівних міжмовних омонімів в українській і
російській мовах/

Мартиросян Л. І.

Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г.Короленка

За характером співвідношення номінативних і семантичних структур відносних дієслівних міжмовних омонімів /ДМО/ і загалом причини їх появи в зіставляваних мовах виокремлюємо декілька груп і семантичних структур, що мають у своєму складі, як засвідчують дані словника М. П. Кочергана [1997: 252], приклади міжмовних омонімічних пар. У них ДМО зумовлена:

- моносемією значень лексем у різних її структурних комбінаціях;
- полісемією значень лексем в одній мові – моносемією в іншій (у різних комбінаціях);
- і моносемією, і полісемією лексем в одній мові – моносемією в іншій (і навпаки) в різних комбінаціях;
- і моносемією, і полісемією лексем в обох мовах;
- полісемією лексем в обох мовах у різних її комбінаціях.

Серед найбільш розгалуженої групи відносних гомогенних ДМО виділяємо омпари, де омонімія зумовлена полісемією в обох мовах.

Відносні гомогенні етимологічні омоніми збігаються з категоріальними ознаками абсолютних гомогенних як у плані форми, так і в плані змісту, проте мають різний ступінь ізосемії вихідного значення та різну таксономію прямих і переносних семем. З-поміж них виокремлюємо: гомогенні етимологічні омоніми праслов'янського походження з двома і більше прямими відмінними значеннями, а також одиниці з частковим збігом семантичних структур дієслова, які, у свою чергу, поділяються на такі типи:

а) пряме значення в зіставляваних мовах є різним, водночас вторинне (одне чи більше) розвивається тільки в одній із зіставляваних мов у результаті імпліцитної семантичної деривації. “Єдність означуваного в

полісемантів, – пише С. П. Денисова, – базується на неперервному безпосередньому або опосередкованому дериваційному зв'язку, яким послідовно охоплюються всі елементи семантичної структури багатозначного слова. При порушенні цього зв'язку навіть з одним із ЛСВ виникає омонім” [Денисова 1996: 43];

б) омонімічні одиниці здебільшого в основній частині значення виявляються подібними, а відмінності спостерігаються на рівні неосновних периферійних семем, рідше, навпаки. Наприклад, рос. **добирать 5(2)** 1. "йти по сліду, переслідувати звіра", 2. (застаріле) "вчитувати когось", 3. "закінчувати збирання чого-небудь", 4. "доповнювати щось до певної міри", 5. "завершувати набір книги, рукопису" – укр. **добирати 6(3)** 1. "підбирати щось найбільш вигідне, прийнятне", 2. "розуміти, осмислювати щось", 3. "доїдати харчі", 4. – у значенні рос. **добирать 3**; 5. – у значенні рос. 4; 6. – у значенні рос. 5. При збігу низки значень "зробити прямим, рівним", "звільнити від недоліків, виправити", "внести необхідні виправлення в рукопис, коректуру" російського та українського дієслів **виправити 5(2)** і **выправить 3(-)**, різні значення в основному мають розмовно-діалектний статус: "звільнити предмет або його частину з-під чого-небудь, надавши йому потрібного положення" (*Потом он выправил из хомута гриву, шлепнул лошадей и подал руку плотника* – Вс. Иванов), "отримати з якої-небудь установи документ" (*Мать пошла в волость, виправила паспорт.* – И.Арамылев) – у російській мові та (спеціальне, розмовне) "обробити шкіру", (діалектне) "відправити, спорядити" (*Газдині топлять зарана, щоби скоро зварити обід – молодших виправляють у поле.* – І. Франко) – в українській мові.

Некорелятивним значенням, що викликає омонімічне зіткнення дієслів **сочити 3(1)** – **сочить 2(-)**, є "стежити за кимось, вистежувати"; решта значень "випускати рідину", "добувати сік із чогось" в обох мовах збігаються. У цьому разі ДМО є гетерогенною, оскільки омонімічні структури утворені від різних мотиваційних основ. Так, українське **сочити** етимологічно

пов'язується з давнім *сочити*, *сочу* "шукати, розшукувати", *сочьба* "донос", що містять у собі давній корінь *-сок-* "звинувачувач". Натомість його формальний відповідник *сочити* словотвірно співвідноситься з мотивуючим *сок* "рідина" [Фасмер 3: 708, 731].

Дієслівні омоніми на *-ити*, *-ить*, наприклад, *білити 4(2)* – *белиць 3(1)*, утворені від прикметникових основ зі значенням кольору, характеризують дію тільки активного агенса, причому ця дія повністю або частково переноситься на певний об'єкт. Спільним для цих дієслів є значення цілеспрямованої дії-процесу: наділяти ознакою, на яку вказує прикметникова основа, предмет, названий у прямому додатку. Проте ідея білого кольору по-різному позначається на лексичних значеннях дієслів. Так, в українській мові *білити* вживається на позначення дії, що викликає зміну зовнішнього та внутрішнього стану людини "робити чистим, білим, вмиваючись", "робити блідим", а в російській мові дієслово *белиць* має три значення, два з яких збігаються зі значенням українського слова: "покриваючи крейдою чи вапном, робити білим", "робити щось за допомогою спеціальної обробки". Водночас у російській мові наявне ще одне значення "покривати білилом обличчя". Як бачимо, остання номінація має значення цілеспрямованої дії, яка передбачає залежний поширювач-інструментатив (білити чимось – фарбою, кремом, вапном тощо), а об'єктом слугує якийсь сторонній предмет (обличчя, хата, стіна тощо).

Заслужують на увагу відносні міжмовні омоніми, в дієслівній семантиці яких перехрещуються між собою кілька семантичних груп. Окремі складники цих груп належать до абсолютних дієслівних омонімів. Так, на основі спільного значення "дія, що супроводжується звуковою, акустичною ознакою", названою твірним дієсловом, в одну ізосемічну групу можна віднести випадки, коли одне значення в російській мові протиставлене двом значенням українського корелята. Показово, що зіставлювані омонімічні значення виявляються стилістично маркованими в бік зниження: розмовному значенню в українській мові відповідає грубе, просторічне, вживане в

російській: укр. *хряпати* 2(2) (F1) 1 "сильно бити по чому-небудь, стукати" (D2), 2 "падати з сильним шумом" (D3) – рос. *хряпать* 1(1) (F1) "квапливо їсти, голосно жуючи" (D1). Безперечно, шумова ознака, яку тут маємо, є лише відбиттям, результатом певної фізичної дії. Тому ці одиниці можна вважати недискретними, подвійними, синкретичними, що перебувають на межі двох ЛСГ – "фізична дія" та "звукова, акустична ідея". Аналогічні відношення можна простежити й на прикладі рос. *хлипать* 1(-) (F2) "стримуючи плач, видавати переривчасті звуки" (D4) – укр. *хлипати* 3(2) (F2) 1. "важко дихати" (D5), 2. "чвакати" (D6) (про щось в'язке, рідке), 3. у значенні рос. *хлипать* (D4). Частково перетинаються з наведеним семантичним комплексом і значення дієслів рос. *хлюпать* 3(2) (F3) 1. (просторічне) "плакати" (частковий збіг з D4), 2. "йти по чомусь в'язкому, рідкому, видаючи відповідні звуки" (частковий збіг з D6) (укр. *чвакати, чалапати*) (*На набережной по снегу и грязи хлюпали прохожие.* – А.Н. Толстой), 3. "чвакати" (частковий збіг з D6) – укр. *хлюпати* 3(2) (F3) 1. "бризкати водою або іншою рідиною на когось" (D7), "плескатись" (D8) (*Стало чути, як гуде бджола, хлюпає внизу під мостом річка об палі.* – О. Гончар), 3. у значенні рос. *хлюпать*. Узагальнюючи позначені умовно відношення між членами цієї ЛСГ, дістанемо, по-перше, синкретизм, перетин семантичних сфер "негативні емоції" (плач і суміжні поняття) з сигніфікативною сферою "акустична звукова ознака", по-друге, не враховуючи факти повного збігу значень слів як нерелевантні, спробуємо виявити контраст, розбіжності як у плані вираження, так і змісту. У розгалуженій сітці цих міжмовних денотатів (від D1 до D8), безперечно, наявні ізосемічні, синонімічні відношення типу:

1. F2 (рос.) *хлипать* (04) = P3 (рос.) *хлюпать* в D4 з неповнотою збігу семем, тобто в першому маємо неповноту вияву ознаки (стримуваній плач), а в другому – плач взагалі, що збігається з укр. *хлипати* (F2). При денотативному збігу одиниць у російській мові наявні різні формальні експоненти, принаймні, протиставлення фонем; водночас простежується збіг

значень на міжмовному рівні:

2. F3 (рос.) *хлюпать* (D6) зі спільним сигніфікатом (звук чвакання) = F3 укр. *хлюпати* у двох значеннях 2 і 3. При спільній референтній сфері простежується збіг за формою вираження зіставлюваних корелятивів та їхній частковий збіг за семантикою, оскільки двом значенням російського слова відповідає сигніфікативно спільне одне значення українського, а два - виявляються непротиставними;

3. F1 (рос.) *хряпать* (D1) \neq F1 (укр.) *хряпати* в D2, D3. У цьому разі маємо повні гомогенні омонімічні розбіжності в міжмовному плані;

4. F2 (рос.) *хлипать* (D4) \neq P2 (укр.) *хлипати* в D5 (внутрішній або фізичний стан людини – "важке дихання");

5. F3 (рос.) *хлюпать* (D4, D6) \neq F3 (укр.) *хлюпати* у D7, D8 (сигніфікат – "бризкання води", "плескання").

Поява абсолютних міжмовних омонімів пов'язується з певними граматичними категоріями, зокрема стану розглядуваних дієслів. Так, зворотні дієслова, які, зазвичай, є неперехідними, тобто означають дію, що відбувається без впливу активного чинника, мало чим відрізняються від розглянутих семантичних відношень (пор. рос. *хлюпаются* 1(1) "падати у щось рідке, в'язке" (укр. *гепати, плюхатись, шубовстати*) – укр. *хлюпатися* 3(3) "плескатися", "купатися, бризкатися", "виліватися від поштовху або коливання" (*Люта й налякана, вона бігла, придержуючи відра, щоб вода не хлюпалась.* – М. Коцюбинський). Частково видозмінюється значення передусім з точки зору його обмеженості /необмеженості. в дієсловах з однократним способом дії, наприклад, укр. *хлюпнути* 4(2) 1. "сильно потекти, политися" (*Перші краплини, важкі, як олово, застукали по листках, і слідом за цим хлюпнула злива.* – О. Донченко), 2. "бризнути водою або якоюсь рідиною" – рос. *хлюпнуть* 2(-) "чвакнути", "стати ногою у щось рідке, в'язке".

Спорадично представлені звуконаслідувальні за походженням дієслова *заплескати*¹ 2(2), *заплескати*² 3(1) – *заплескать*¹ 2(2), *заплескать*² 2(-), які

при збігу в значеннях "забризкати", "дійти, докотитися (про хвилі)" вирізняються широким комплексом ЛСВ як у прямому, так і в переносному значеннях. Як свідчать дані етимології, практично всі слов'янські й індоєвропейські відповідники цих дієслів містять у собі шумову й звуконаслідувальну ознаку, наприклад, ст.-сл. *плишуть* "шум", словен. *pleskati* "лускати, вдаряти, плескатися", чеськ. *pleskati, plestiti* "тріскати, ляпати язиком", лит. *plesketi* "лускати, плескати" лтс. *plesket* "плескати, шуміти", *plaskuoti* "плескати в долоні" [Фасмер 3: 279].

Слід звернути увагу на те, що в межах кожної із зіставлюваних мов ооодиниці диференціюються за аспектуальністю або при однаковому способі дієслівної дії співвідносяться з неідентичними денотатами. Так, у російській мові дієслово *плескать* 5(-) при збігу починального способу дії (при поєднанні афікса починальності з мотивуючим дієсловом) є семантично диференційованим: одне значення пов'язується з ідеєю води, яка б'ється об берег, видаючи певний звук, а друге – з аналогічним звучанням, яке виникає при тріпотінні тканини (приміром, прапора) на вітрі. Показово, що російське дієслово *заплескать*², маючи типологічно подібну семантику, співвідноситься з фінітивно-завершальною фазою дієслова, де дія має певний результат "плескаючи, залити, забризкати". Український відповідник *заплескати*¹, крім відмінного наголосу (акцентуаційні розбіжності одиниць), корелюючи з ефектом звуконаслідування, пов'язується з іншим денотатом – плесканням у долоні, а також у переносному значенні поширенням певних недоброзичливих пліток (пор. "почати аплодувати", "почати поширювати плітки"). Як бачимо, у цьому разі фазова дієслівна семантика одиниці позначається не на фінітивній, а на починальній стадії перебігу дії.

Таким чином, маємо різні сполучувальні можливості багатозначного префікса *за-* з омонімічними мотиваційними основами. Водночас відносність цих гомогенних з точки зору спільного ефекту звуконаслідування одиниць маємо при збігу укр. *заплескати*² 1. з російським *заплескати*² 1. "залити водою" тощо. Зазначені дієслова становлять утворення від дієслів *плескати*

8(3) – *плескати* 5(-), які також вступають в омонімічні відношення в зіставлюваних мовах, де джерелом виникнення слугує полісемія обох мов. Їхні семантичні структури практично є ізосемічними відповідним афіксальним утворенням. Рідше простежуються розбіжності при поширенні/непоширенні дії на об'єкт, а також у сфері вживання окремих ЛСВ дієслів. Так, у російській мові *плескати* розглядається як застаріле, на відміну від загальноживаного, стилістично нейтрального українського відповідника. При цьому нівелюються й дистинктивні функції наголосу, які були релевантними в розглянутій вище омпарі похідних найменувань.

Розглядаючи наступний різновид омонімії, де відносні дієслівні міжмовні, омоніми зумовлені полісемією в одній із мов – моносемією в іншій, простежуємо гомогенність, спільність етимонів у таких дієслівних омокорелятах, як *обморочити* 2(1) – *обморочить* 1(-). Спільним для обох мов є значення "обдурити когось", проте в українській мові наявне ще значення "викликати запаморочення свідомості, одурманити". Етимологія виявляється досить прозорою: первісну мотивацію пов'язують з іменником *морок* "темрява", від якого, власне, маємо дієслівне утворення *морочить* "оповивати мороком". Звідси й переносне "дурманити, обдурювати" [Цыганенко 1989: 265].

Глибинна реконструкція дає змогу припустити, що етимон цих дієслів пов'язується з візуальним кодом, ідеєю слабкого світла, згасання, які входять у поле смерті й суміжних понять, зокрема міфології, чар і т. ін. О. Преображенський зближує дієслово *морочити* з дієсловами *меркнуть*, *смеркатися* та з іменником *сумерки* в їх прямому значенні та з ідеєю нечистої сили, темряви і т. ін. [Фасмер 2: 658; 234, Денисова 1996: 528 – 529]. За свідченням Є. Желехівського, цей іменник має такі діалектні значення, як "темрява", "темний туман, нечиста сила", "смертельний жах, страждання" [ЕСУМ 3: 516]. Важливо відзначити, що В. М. Топоров пов'язує семантику цих дієслів з певними метеорологічними поняттями, згасанням світла, зменшенням інтенсивності світіння, згасанням життя, врешті, з давніми

індоєвропейськими паралелями на позначення вмирання [Топоров 1990: 47 – 54].

Відносні гомогенні ДМО характеризуються частковим збігом здебільшого розгалужених ЛСВ. Провідним чинником появи омонімії семантично похідних і взаємно мотивованих семем є внутрішньомовна омонімія як наслідок завершеного чи незавершеного розпаду полісемії. До того ж подібність простежується, по-перше, в основній частині значень, а розбіжності – на периферії семантичних структур діалексем-омонімів, їх функціонально-стилістичних характеристик; по-друге, збігаються два, три й більше значень в одній мові, а на міжмовний рівень виходить одне й більше значень; по-третє, збіг у прямому чи прямих значеннях, а відмінності – в переносному чи переносних семемах. За походженням більшість цих омонімів має гомогенні спільні праслов'янські етимони.

Література

Денисова С.П. Типологія категорій лексичної семантики. – К.: Вид-во КДЛУ, 1996.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: У 7-ми томах. – К.: Наук. думка. 1982 – 2000. – Т. 1 – 4.

Кочерган М. П. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов: Словник російсько- українських міжмовних омонімів. – К.: Академія. – 1997.

Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. – М.: Изд-во иностр. и нац. словарей, 1959. – Т. 1 – 2.

Топоров В. Н. Заметка о двух глаголах умирання // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – М. 1990. – С. 47 – 54.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1 – 4.

Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Рад. школа. – 1989.